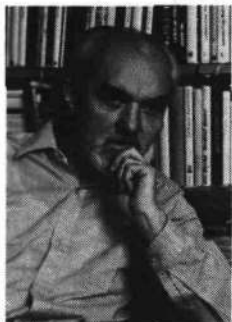

Ali so v Šalankah tolovaji?

František
Benhart

Hladna, mokra decembrska sobota. Kino Kyjev v praških Dejvicah. Velika dvorana skoraj povsem napolnjena. Društvo prijateljev Podkarpatske Rusije prireja svoj drugi občni zbor. Tudi jaz sem navzoč; na prvem me lani ni bilo. Z očmi iščem po vrstah. Rad bi zagledal koga od svojih tamkajšnjih sošolcev in sošolk. Zaman. Čez več kot pol stoletja se človek, kolikor ne doživi še bistvenjšega snovnega predru-

gačenja, spremeni do nespoznavnosti. Vsekakor pa sem prepričan, da mora biti tu od tistih nekdanjih nekaj deset dijakov vsaj en sam človek. Poseben občutek ob tem prepričanju: pri priči utegne priklicati v spomin nekatere takratne osnovnošolske doživljaje.

Iz mojega rojstnega kraja, ki se po vinski trti imenuje Sevluš (za Madžare je bil Nagyszölös, povojni zmagovalci so ga prekrstili v Vinogradovo, nisem pa gotov, ali ni ta zadnji o odveč, bral sem že obe različici), pelje ozkotirna železnica proti severozahodu, v kraju Hmelník se cepi, jugozahodno gre v mesto Beregovo, se pravi malone do madžarske meje, severovzhodno pa v poloninske hribe, v Iršavi se ponovno cepi, vzhodni, daljši, odcep se konča v kraju Kušnice. (Svoj spomin podpiram s podrobnim, še predvojnim zemljevidom.) S to ljubko *mašince* smo se osnovnošolci peljali leta 1933 na izlet. (Drugič sem bil potnik takšne železničnice – že z vnukom Štěpanom – lani tik za avstrijsko-češko mejo: *Schmalspurbahn* Gmünd – Weitra, ki premore mnogo lepšo češko oz. slovansko ime Vitoraz; proga se nadaljuje še daleč naprej, mi – še žena je bila zraven – pa smo končali tu: 96 šilingov je za nekatere Čeha poštena vsota.) Peljali smo se očitno septembra, saj so nekateri od nas tako rekoč spotoma trgali podleske na travnikih ob progi – vlakcu se prav gotovo nikamor ni mudilo. Sicer nismo bili namenjeni daleč. Tri postajice: Olešník, Črni Potok, Šalanky. Iz Šalank je bilo načrtovano pešačenje čez hribček v večjo vas Velike Komnjate in nazaj.

Takrat je prišlo do daljnosežnega osnovnošolskega doživljanja. Ne mislim tistega tja grede: moj praški raklasti bratranec (17), naš takratni družinski gost skupaj s starejšo sestrčno, je nam, radovednim fantkom, pokazal skrivoma v grmičju svoj dolgi ud, v Velikih Komnjatah pa je vrgel svoje dolge noge v globok jarek z vodo in rešil neznanega vaškega otročička zanesljive smrti (približno deset let pozneje ga je sklatila jetika; njega, za otročička ne vem). Z zavzetostjo smo pogledali prvo in drugo, kmalu pa spet pozabili. Toda nazaj grede smo zazijali vsi, ne samo mi, radovedni fantki. Ko smo že prišli na klanec nad Šalankami in ozkotirno progo, smo od daleč opazili hrup ter vrvež... čez nekaj trenutkov pa smo srečali prav čudno skupino: spredaj žandarja, med njima bosonog poba z lisicami na rokah, zadaj pa čredica vzhičenih otrok. Oziramo se za nenadnim prividom, odhajajočim proti Velikim Komnjatom, in gospa učiteljica nas že utegne

podučiti: *Poglejte, otroci, to je tolovaj!* Do tega hipa še nismo videli tolovaja, takega v verigah. Kako imenitna šola v naravi! V trgovini je ukradel kruh, nam pojasnjuje gospa učiteljica, hotel je zbežati, pa mu ni uspelo, po zaslugi redoljubnih državljanov. Tako mlad še. Kako bo nekoč končal? (Približno štirideset let pozneje sem o tem dogodku kar tako, zgolj zase, napisal novelico, katere rokopis tiči zdaj bogvekje, če sploh še tiči; le njen naslov uporabljam v tem spisu. Problem za vse čase, zdi se. V Delu, ljubljanskem dnevniku, od 20. decembra 1991 berem: *Število tatvin raste! Pred časom je živila kradel le redkokdo, danes kradejo tudi kruh.*)

Hladna, mokra decembrska sobota. Še vedno. Vračam se, začetek popoldneva je že, z drugega občnega zbora Društva prijateljev Podkarpatske Rusije, sedim v polpraznem tramvaju številka 22 in hlastno prebiram, poskušam prebirati, dva časopisa v rusinščini, ki sem ju dobil na občnem zboru: »Štirinajstdnevnik Rusinov v ČSFR« *Narodny novinky* (z dne 27. novembra 1991, cina 2 Kčs) in dvomesečnik *Rusin* (oktober 1991, za jedno číslo 9 korun, kar navajam v izvirniku, naj se vidi bližina rusinščine češčini), »kulturno-krščanski časopis«, ki ga izdaja organizacija Rusinska obroda v ČSFR, in sicer v vzhodnoslovaškem mestu Prešovu, prav tako kot navedeni štirinajstdnevnik. Tu, na vzhodnem Slovaškem, živi danes 17 tisoč Rusinov, poleg njih še 14 tisoč Ukrajincev. V matični domovini je Rusinov okrog tričetrtil milijona, poleg tega živijo Rusini še na Poljskem, v Romuniji (skoraj pol miliona), v Vojvodini – in za veliko lužo (baje do 700 tisoč). Živijo: prav tam, kjer bi morali biti doma, mnogo prej samo *životarijo*. V obupnem ekonomskem položaju, brez kakršnihkoli nacionalnih pravic. V predvojni Češkoslovaški in deloma tudi v vojnem času pod Madžari so premogli svoje šole, časopise, knjige, različne kulturne institucije – s tem vsem je od leta 1945 konec. Kajti Rusinov, rusinskega jezika, rusinske kulture preprosto ni. Vsi so Ukrajinci ali pa – *captatio benevolentiae* – če želijo, Rusi. (»Ruskosti« Rusinov na rob: V nekaterih rusinskih besedilih, npr. v himni podkarpatskih Rusinov, beremo namesto rusinski »rusjkij« – vedeti je treba, da pridevnik »ruski« pišejo *russskij*.) Ne vem, najbrž nikjer na svetu ni tako paradoksalnega položaja: da narod lahko obstaja po obronkih svoje prave domovine, v njej sami pa samo *per fas ac nefas*, z nenehno grožnjo trdega obračuna s strani oblasti. Desetletja zastrahovanj se nadaljujejo – če ne stopnjujejo – tudi v samostojni Ukrajini. Pa vendar so neustraseni. V dnevniku Lidové noviny (27. december 1991) berem: *Družba karpatskih Rusinov v Užgorodu zahteva od češkoslovaškega parlamenta, da bi ukinil pogodbo o priključitvi Podkarpatske Rusije k Ukrajini, podpisano 29. junija 1945, kajti Podkarpatska Rusija kot suverena država ni pooblastila češkoslovaške vlade, naj jo zastopa pri reševanju tega vprašanja...* (Zdaj, po nedeljskem kosilu, pretipkavam ta tekst in me žena kliče k televizorju, k rednemu diskusijskemu sponzoru Kaj je prinesel teden; predsednikov svetovalec Saša Vondra nedvoumno: *Govoriti v parlamentu o Podkarpatski Rusiji je neodgovorno...*)

Današnja češkoslovaška vlada ima neprimerno težavnejšo vlogo kakor takratna, pedsatelitska. Zahteve po obravnavanju tega vprašanja oz. morebitnem ponovnem združenju Podkarpatja s Češkoslovaško so zmerom pogostejše in našle so že pot tudi v federalni parlament. Toda češkoslovaška politika teh dni je pač taka, kakršna je: do vseh hoče biti »pravična«, nikogar noče razhuditi, z zavzemanjem stališč pa je rajši v zamudi. To velja o vojni v nekdanji Jugoslaviji, to velja o vprašanju, kaj bo s Podkarpatsko

Rusijo. Dejstva, kot je na primer tisto, da Podkarpatska Rusija niti ni sodila k Ukrajini ali da je zelo dvomljiva pravna veljavnost zgoraj omenjene pogodbe, takšna dejstva so hudičevo nadležna in jih je bolje pustiti »v zalogi«; bojimo se njihove izzivalnosti v nepreglednih razmerah postkomunistične Evrope, bojimo se predvsem Ukrajine, velike ter brezskropulozne. Skrajnje sprejemljivo: priporočiti – o, to pa ne, soglašati, da naj se prebivalstvo tega območja samo plebiscitarno odloči glede prihodnosti. Krasno, samo da... jeseni je bil v Podkarpatju referendum za samoupravno ureditev v okviru neodvisne Ukrajine (78 odstotkov za), toda ni manjkalo pritiskov, sam Kravčuk je prišel, da premakne zadevo v zaželeno smer (seveda je uspel – o avtonomiji ni bilo govora...).

Žena me vprašuje, ali sem nor. Zakaj mislim, da bo Slovence zanimalo razlaganje o Rusinih (ki jih, Slovencev, niti priznati ne morejo, čeprav bi to gotovo z veseljem storili). Jaz se z njeno skepsa ne strinjam. Ne zato, ker sem član Društva prijateljev Podkarpatske Rusije in se spodobim, da tudi nekaj ukrenem v njen prid. Zakaj torej? Prvič: Slovenci so majhni in gojijo simpatije do malih (tudi v češko-slovaškem pričkanju navijajo za manjšega). Drugič: V tujini so Slovenci kot doma, pa ne le tik za mejo (Janko Lavrin: *Žide in Slovence srečaš povsod po svetu*). Spet jaz: Rusine skoraj prav tako. Ne verjamete? Pa kaj Robert Maxwell, prej Jan Ludvik Hoch, tiskovni magnat, doma iz Slatinskih Dolov? Pa kaj well-known Andy Warhol iz vzhodnoslovaške rusinske družine? Pa kaj ameriški rusinski mogotci, ki so se že pred koncem prve svetovne vojne zmenili z Masarykom, da se domovina ogrskih Rusinov priključi k Češkoslovaški republiki? Brez njih ne bi bilo češkoslovaške Podkarpatske Rusije – ja, pa niti napovedujočih se zdrh zaradi nje.) Tretji vzrok: Podkarpatsko Rusijo smo z mamami in sestrami (oče je še nekaj mesecev čuval stanovanje) kot mnogo drugih čeških družin zapustili z nastankom Protektorata Böhmen und Mähren 15. marca 1939 in z vojaškimi tovornjaki šli čez obmejne hribe v romunsko mesto Satu Mare, odtod pa s tovrnim vlakom v notranjost države in proti zahodu v Jimbolio na meji z Vojvodino, potem pa že s potniškim vlakom preko Hrvaške v Slovenijo in preko Avstrije v Prago. Enajst dni potovanja ter ubežniške usode z vrhuncem na mariborskem kolodvoru (množično bratenje Slovencev in Čehov, *Hej, Slovani!*, slike deklet češkim fantom – kje ste zdaj, Ljuba Brezočnik ter Tatjana Kolarič? – darila ubožčkom kot tudi že na poprejšnjih postajah v Jugoslaviji), trenutek rojstva moje slovenistike: brez Podkarpatske Rusije bi bil potemtakem najverjetneje en češki slovenist manj. (Tragedija, kajne?)

Hladna, mokra, še vedno brezsnježna decembrska sobota. Ne tista iz praških Dejvic. Tri tedne pozneje. Tik pred koncem leta. Sin Vít na obisku pri nas. Domenek: spomladi bomo šli skupaj, z avtom, pogledat Podkarpatsko Rusijo. Vsaj eno pot najraje čez Madžarsko. Sanjam (nad zemljevidom): Prihajamo od jugozahoda (Miskolc, Tokaj, Nyiregyháza, Beregsurany) naravnost v moje zgodnje otroštvo: Beregovo, to je bila njegova prva prestolnica, saj sem za v šolo zrastel v dveh železniških čuvajnicah (Boržava–Mužijovo, Velika Beganj) v njegovi neposredni bližini. Še enkrat, po več kakor šestdesetih letih, preveriti obstoj prvih pešpoti, mlak, jamic v lokah. Pa ne obstati tu, marveč napredovati od tu točno po koledarju proti vzhodu, nadaljevati preverjanje obstoja ozkotirne železnice ter drugih osnovnošolskih namembnosti v Sevlušu in potem še vzporediti spominsko prtljago s stvarnostjo gimnazijskega centra Husta (ali še stoji tabla s tako

vznemirjajočim imenom *Verjacija*, ki sem jo enkrat samkrat s precejšnjo težavo prebral skoz okno vlaka ob blatnem kolovozu pred mostom čez Tiso?)

Pol stoletja ni bilo mogoče priti sem iz Češkoslovaške navadnemu človeku, večina nekdanjih čeških »kolonistov« je že odšla v povsem drugačne pokrajine, ne da bi imela možnost soočenja z današnjim imidžem tega regiona. Z zares poraznim imidžem. Tisti, ki so ga obiskali v ponovembrskem času, pripovedujejo neverjetne stvari. Marsikaj je ostalo še od takrat, toda v popolnoma devastirani podobi, kar velja tako za naselja kot za naravo, ki je bila tu pred vojno prav deviška. Lahko rečemo: zemljica Bogu in vsem za hrbtom. Kako krut davek pa je morala plačati za to zares nezavidljivo prednost! Sijajni gozdovi malone uničeni. Vinogradi malone likvidirani (v okviru *perestrojke*: boj zoper alkoholizem). Reke, nekdanj nebesko čiste reke, malone spremenjene v kanale. Nič boljša ni usoda ljudi. Koliko mladih življenj je bilo izgubljenih v zadnji vojni (le v češkoslovaški vzhodni vojni enoti, kjer so z začetka imeli Rusini celó večino, pa se je vedno govorilo le o Čehih in Slovakihi!), koliko izgub pa je prinesel povojni čas, življenjskih (deportacije) pa tudi moralnih. V zadnjem letu izkoriščajo tudi tu liberalizacijo v mednarodnih odnosih. Množično hodijo na Madžarsko, Poljsko in Češkoslovaško, prodajajo vse mogoče, domov pa se vračajo z dolarji, ki so tu zelo iskan artikel (70 do 100 rubljev za dolar). Na meji, še pred kratkim kar nezemeljsko mirni, je dnevno prava pravcata evropska gneča, v obmejnem Čopu čakajo na vlak tudi dva ali tri dni, vsak dan potuje do sedem tisoč ljudi.

Ampak – zakaj bi se zgražali? Saj Podkarpatje spada, vedno je spadalo, v srednjo Evropo, je njen del, čeprav po zadnji vojni odtujen; k Češkoslovaški ali pa, vseeno, k Madžarski (Madžarov živi tu do 200 tisoč), sodi po vsem svojem družbenem ter duhovnem ustroju. Njegovi prebivalci se torej obnašajo lahko, kot se. Tudi to je sestavni del premikov, do katerih prihaja v vzhodnih območjih tega razgibanega kontinenta. V zvezi s tem bomo še marsikaj doživeli. Marsikaj, kar nam tudi ne mora biti zmerom všeč. Tako doma na Češkem (kjer za aktualnost podkarpatsko-ruskega vprašanja še posebej skrbi navedena Družba prijateljev na čelu s svojim predsednikom pesnikom Jaromírom Hořčem, kot v soseski; pri čemer na Slovaškem, kot kaže, so te stvari ljudem še vedno deveta briga. Spremembe, ki smo jim priča, imajo vsekakor poleg vidne (in slišne: Hrvaška teh dni) tudi nevidno, skrito plat: dogajajo se hkrati znotraj človeka, razumljivo, da ne v izolaciji od ožjega in širšega okolja, ki ga obdaja.

Kje je zdaj prizadevno podučni glas sevuške gospe učiteljice s šolskega izleta v Šalanke leta 1933: Poglejte, otroci, to je tolovaj! Daleč? Blizu? Ko sem pred kakimi štiridesetimi leti napisal zgolj zase novelico o tem dogodku, sem jo končal s tem odgovorom na naslovno vprašanje: *Tolovaji so povsod, zakaj ne bi bili v Šalankah!* Pa drži ta odgovor tudi še dandanašnji? se zdaj negotovo sprašujem. Ali je še sploh umestno (spodobno, priporočljivo, pravno neoporečno) se spraševati tako? Ako je v našem času *kaj tehtnejšega* (etwas mehr dingendes) *od resnice* (Václav Bělohradský, Literární noviny, 12. december 1991), ali še potemtakem drži masarykovski kategorični imperativ *Ne se bati in ne krastí* v vsej celoti, pa ne samo s prvo nikalno členico?

Bo že tako, da smo za hlebec kruha naprej od Šalank 1933.